

فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال ۸، شماره پیاپی ۳۰، تابستان ۱۳۹۷

شاپای چاپی: ۶۷۳۵-۲۲۵۱ - شاپای الکترونیکی: ۷۰۵۱-۲۴۲۳

<http://jzpm.miau.ac.ir>

واکاوی راهبردی توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه (مطالعه موردی: استان خوزستان)

بگاه مریدسادات: استادیار گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری: استاد گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

پذیرش: ۱۳۹۶/۵/۳۰

صص ۵۰-۳۱

دریافت: ۱۳۹۶/۱/۲۰

چکیده

اتخاذ سیاست‌های رشد محور در بخش کشاورزی، شکست این سیاست‌ها و شکست بازار، موجب بروز ناپایداری‌های اجتماعی، اقتصادی و محیط زیستی در این بخش و در نتیجه تأکید بر توسعه پایدار کشاورزی گردید. مبتنی بر ادبیات کارآفرینی، این شکست، منبع ایجاد فرصت‌های سودآوری و خلق ارزش‌های محیط زیستی و اجتماعی برای کارآفرینان پایدار است. در این چارچوب توسعه پایدار کارآفرینی در بخش کشاورزی دستیابی به اهداف توسعه پایدار کشاورزی به ویژه ثروت و رفاه انسان و اکوسیستم را تسهیل می‌نماید. دستیابی به این هدف، مستلزم شناخت راهبردهای اثر بخش بر اساس قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای هر منطقه است. هدف مقاله حاضر بر پایه تحلیل راهبردی توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه در استان خوزستان استوار است. پژوهش حاضر پیمایشی و کاربردی است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل واکاوی اسنادی، مشاهده و پرسشنامه بودند. اعتبار پرسشنامه‌ها توسط خبرگان دانشگاهی و کارشناسان سازمان جهاد کشاورزی استان خوزستان و ادارات آن در سطح شهرستان تأیید شد. پایایی آنها با آزمون آلفای کرونباخ تأیید (بالتر از ۰.۷) شد. جامعه آماری پژوهش حاضر خبرگان و بهره‌برداران زراعی استان (۱۶۶۵۶ نفر) بودند. نمونه‌گیری خبرگان هدفمند و با روش گلوله برفی (۳۹ نفر) انجام شد. تعداد نمونه کشاورزان با فرمول کوکران تعیین (۴۹۵ نفر) و انتخاب نمونه‌ها در سطح روستاها به روش طبقه‌ای تصادفی با انتساب متناسب انجام شد. طبق نتایج تحلیل سوات، راهبرد تدافعی (عوامل درونی ۲،۲۵؛ عوامل بیرونی ۲،۲۲) برای گذار از شرایط کنونی و رفتن به سمت شرایط مطلوب تعیین شد. در این راستا ۹ راهبرد معرفی و اولویت‌بندی شدند. در این میان سه راهبرد اول شامل ارتقا حمایت‌ها و تسهیلات مالی، ارتقا ثبات اقتصادی و کاهش ناطمینانی و توسعه زیرساخت‌ها، بر بهبود وضعیت اقتصادی تأکید داشتند. لذا پیشنهاد می‌شود برای تسریع توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه در استان خوزستان، تمرکز بر بهبود وضعیت اقتصاد کشور در اولویت قرار گیرند.

واژه‌های کلیدی: توسعه کشاورزی؛ کارآفرینی پایدار؛ راهبرد؛ استان خوزستان.

بیان مسأله:

در دو دهه اخیر، توسعه کارآفرینی در روستاها و مخصوصاً بخش کشاورزی، به عنوان اساس معیشت این جوامع، به عنوان راهبردی کلیدی که امکان پاسخگویی به چالش های توسعه پایدار کشاورزی دارد و بهبود کیفیت زندگی و پایدار سازی سلامت، اقتصاد و محیط زیست جوامع روستایی و کشاورزی را فراهم می آورد، مطرح شده است (Petrin and Rokneddin Eftekhari and sojasi؛ Rezvani & Najarzadeh, 2008؛ Campbell and Barrett, 2008؛ Gannon, 1997؛ Qeidari, 2010). نکته حائز اهمیت آن که این امر در گرو اتخاذ رویکردی پایدارمحور از کارآفرینی است که در ادبیات جدید کارآفرینی از آن به کارآفرینی پایدار نام می برند (Cohen and Winn, 2007؛ Schaltegger and Wagner, 2011).

در این چارچوب خلاقیت و نوآوری کارآفرینانی توانمند و پایدارگرا، به کاربرد فناوری های جدید کشاورزی پایدار، ارتقا کمی و کیفی تولید، توسعه محصولات جدید، ایجاد تنوع شغلی و اشتغال زایی، تغییر و افزایش تقاضا برای محصولات جدید، افزایش درآمد، کاهش فقر، کاهش شکاف اقتصادی - اجتماعی جوامع و مناطق و کاهش آسیب به محیط زیست منجر خواهد شد و در عرصه کشاورزی مبنای توسعه پایدار آن و ایجاد تغییرات کمی و کیفی در این بخش می گردد. کارآفرینان پایدار کشاورزی می توانند با بهره گیری از توان خود به لحاظ خلاقیت و نوآوری، ریسک پذیری، شناخت فرصت ها، تحمل ابهام، مدیریت و ...، با هوشیاری و سرعت، تهدیدها و تنگناهای موجود در محیط را به فرصت تبدیل کنند و در شرایط سخت و پیچیده جهان امروز از جمله توسعه سریع فناوری ها، جهانی شدن، اقتصاد رقابتی، چالش های محیط زیستی، فرصت های جدید را کشف و از آن بهره برداری کنند و ضمن کسب منافع شخصی، موجبات توسعه پایدار کشاورزی و نهایتاً رفع تنگناهای جامعه روستایی و توسعه پایدار این جوامع و به تبع توسعه ملی کشورها را فراهم آورند (Hall et Schaltegger and Wagner, 2011؛ McElwee, 2006؛ Dean and McMullen, 2007؛ York and Venkataraman, 2010؛ Rogers et al, 2010). در این راستا تحقق توسعه پایدار کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه، مستلزم سیاست گذاری اثربخش در چارچوبی راهبردی به مقتضای زمان و مکان و بازدارنده ها و پیش برنده های درونی و بیرونی مؤثر بر نظام کشاورزی می باشد (Norton, 2004؛ pretty, 1998؛ Rogers et al, 2008؛ FAO, 2012؛ Naderi Mahdeie, 2007). که باید سیاست گذاران و برنامه ریزان کشورهای مختلف مطمئن نظر قرار دهند. نظر به ناپایداری کشاورزی ایران، از برنامه پنج ساله دوم توسعه کشور تا به امروز، توسعه پایدار کشاورزی مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. تأکید بر پایداری در سند سیاست های دوره چشم انداز، سیاست های کلی کشاورزی و سیاست های مرتبط با کشاورزی در سند قوانین برنامه های دوم، سوم، پنجم و ششم، مؤید این امر است. بنابراین اتخاذ رویکردی کارآفرینانه در چارچوب توسعه پایدار در این بخش می تواند در تسهیل تحقق این هدف اثرگذار باشد. بدون تردید، ناپایداری کشاورزی کشور، محصول فعالیت های ناپایدار و همچنین وضعیت نامساعد اقتصادی - اجتماعی کشاورزان در مناطق مختلف آگرواکولوژیکی کشور و به لحاظ تقسیمات سیاسی، استان های مختلف می باشد. فائو در منطقه بندی آگرواکولوژیکی ایران، ۱۰ منطقه مجزا را تعیین نموده است که در این بین خوزستان در یک منطقه آگرواکولوژیکی جداگانه لحاظ شده است (FAO, 2005) که دارای ویژگی ها، قابلیت ها و تنگناهایی در راستای توسعه پایدار کشاورزی خویش است لذا اتخاذ این راهبرد باید متناسب با شرایط آن صورت پذیرد.

به لحاظ قابلیت های کشاورزی، استان خوزستان از وضعیت مطلوبی برخوردار است. بهره مندی از حدود ۳۰ درصد کل آب های سطحی کشور (Sakebi, 2007: 208)، اختصاص تقریباً ۱۹ درصد اراضی استان به کشاورزی و همچنین وجود ۲/۳ میلیون هکتار اراضی قابل توسعه برای کشاورزی، سازه های آبی متعدد، اقلیم مناسب و امکان کاشت در چهار فصل و برداشت سه نوبت محصولات کشاورزی در بخش وسیعی از استان، که آن را به یکی از قطب های کشاورزی کشور به ویژه در بخش زراعت مبدل ساخته است، از این جمله می باشد (Deputy of Planning of Khuzestan Provincial Government, 2010: 334, 336, 361). بر این اساس رتبه اول سطح برداشت محصولات زراعی (۹،۱۱ درصد) و محصولات زراعی آبی (۱۴،۲۹ درصد) (Ministry of Jihad Agriculture, ۲۰۱۵: ۸)، جایگاه نخست میزان سهم تولید کل محصولات زراعی (۱۷،۲۹ درصد) و محصولات زراعی آبی

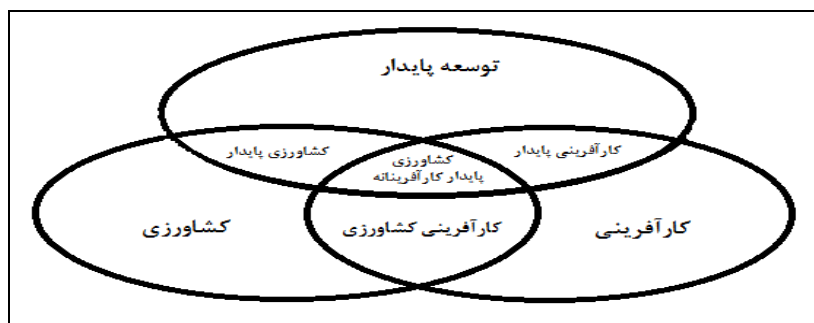
(۱۸,۹ درصد) (Ibid:10)، بیشترین سطح برداشت (۹,۶۱ درصد) و میزان تولید (۱۲,۷ درصد) کل غلات کشور (Ibid:17) در سال زراعی ۹۲-۱۳۹۱ به این استان اختصاص دارد.

در عین حال بخش کشاورزی این استان با چالش‌های ناپایداری متعددی روبروست. از آن جمله می‌توان به فروش ۲۱۸۴۳۷ تن کود شیمیایی در سال ۱۳۹۳ (۸:۲) (Ministry of Jihad Agriculture, ۲۰۱۵)، بی‌سوادی یا تحصیلات ابتدایی بیش از نیمی (۵۸,۷ درصد) از شاغلین بخش کشاورزی (Statistical Center of Iran, ۲۰۱۳)، بیکاری در استان با نرخ ۱۲,۴ (Statistical Center of Iran, Population, Labor and Census Bureau, 2014:9) و در عین حال روند کاهشی اشتغال در بخش اشاره داشت. همچنین راندمان پایین مکانیزاسیون و افزایش ضایعات، کم توجهی به تنظیم بازار محصولات کشاورزی، کمبود اعتبارات و تسهیلات پرداختی، قوانین دست و پاگیر و نرخ بالای بهره، فراهم نبودن زمینه‌های لازم برای جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی در بخش کشاورزی و صنایع تبدیلی و تکمیلی آن، ضعف مهارت‌های فنی و حرفه‌ای در نیروهای شاغل در بخش، مهاجرت جوانان روستایی به شهرها، آلودگی شدید محیط‌زیستی استان در زمینه هر سه عنصر اساسی آب، خاک و هوا از دیگر مسائل موجود در بخش کشاورزی استان می‌باشند. در نتیجه استان یا مسائل متعدد اقتصادی و اجتماعی درگیر است و به یکی از بحرانی‌ترین مناطق کشور از بابت مخاطرات محیط زیستی تبدیل شده است (Jahad Agricultural Organization of Organization of Planning and Management of Khuzestan, 2005; Khuzestan, 2004). بر این اساس، تمرکز بر توسعه پایدار کشاورزی در این استان مبتنی بر اتخاذ رویکردی کارآفرینانه از اهمیت بسیار زیادی برخوردار می‌باشد. نظر به ضرورت تعیین راهبردهای مناسب در این راستا به عنوان نقشه راهی برای سیاستگذاری اثربخش، هدف مقاله حاضر بر پایه تعیین راهبردهای توسعه پایدار کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه برای استان خوزستان استوار است. در این راستا مطالعه حاضر به دنبال پاسخگویی به دو پرسش اساسی زیر است: (۱) با توجه به نقاط قوت و ضعف محیط درونی و فرصت‌ها و تهدیدهای محیط بیرونی استان در شرایط کنونی چه نوع راهبردی توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه برای استان مناسب می‌باشد؟ (۲) اولویت‌های راهبردی برای توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه در استان چه می‌باشند؟

مبانی نظری:

ظهور و تداوم مسائل مختلف اجتماعی، اقتصادی و محیط‌زیستی در سطح جهانی، از جمله مسائل بخش کشاورزی، متأثر از شکست بازار و شکست سیاست‌های رشدگرایانه توسعه در چارچوب نظریه نوسازی ضرورت تجدید نظر در نظریات توسعه با تأکید بر تنظیم مجدد رابطه انسان با محیط‌زیست و برقراری ارتباط مطلوب بین اقتصاد و اکولوژی را فراهم آورد و در پاسخ نظریه توسعه پایدار به عنوان پارادایم مسلط توسعه و به تبع آن توسعه پایدار کشاورزی مطرح گردید (Moteei Langroudi & Shamsai, 2008; Naderi Mahdei, 2007; Rezaei-Moghaddam et al. 2013). رویارویی توسعه پایدار کشاورزی با چالش‌های متعددی نظیر تأمین امنیت و سلامت غذایی، اشتغال، سودآوری و درآمد، توسعه فناوری‌ها و رویه‌های پایدار، توانمندسازی کشاورزان، آزادسازی تجارت، رقابتی شدن بازار و بازاریابی سبز و حفظ منابع طبیعی و محیط زیست، لزوم اتخاذ راهبردی اثربخش برای تحقق این مهم را آشکار می‌سازد (FAO, 1997; Sharif Zadeh et al. 2009; Finland's EU Presidency, 2006). در این راستا بر ضرورت یک دگرگونی ساختاری در شیوه‌های کنونی تولید کشاورزی در جهت توسعه کشاورزی مبتنی بر بازار در چارچوب توسعه پایدار یا کشاورزی رقابتی پایدار تأکید شده است (Vereijken and European Commission, 2013; Hermans, 2010). لازمه این امر تغییر نقش کشاورزان و توسعه مهارت‌ها و توانمندی‌های آنها متناسب با این تغییرات بوده به نحوی که قادر به تولید، بازاریابی و فروش محصولات سبز خویش در عرصه بازارهای رقابتی و مشتری مدار کنونی باشد. بنابراین کشاورزان امروزی باید قادر به تشخیص فرصت‌های پایدارگرایانه بازار و خلق ارزش‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی به صورت همزمان باشند. لذا ایشان به عنوان کنشگران اصلی در فرایند گذار به سوی توسعه پایدار کشاورزی

باید کارآفرین باشند (McElwee, 2006). در نتیجه در شرایط کنونی کارآفرینی به عنوان راهبردی کلیدی، که قابلیت پاسخگویی به چالش‌های مختلف توسعه پایدار کشاورزی مورد تأکید قرار گرفته است (McElwee, 2006; OECD, 2008; Sharif Zadeh et al. 2009). در این راستا اتخاذ رویکردی کارآفرینانه برای توسعه پایدار کشاورزی، از طریق توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی، در چارچوب پارادایم پایداری، امری لازم و زمینه ساز شکل دهی نظامی جدید برای توسعه پایدار کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه بوده که مقاله حاضر با عنوان "کشاورزی پایدار کارآفرینانه" و به تلخیص "کشاورزی پاک" از آن نام می‌برد. (شکل شماره ۱).

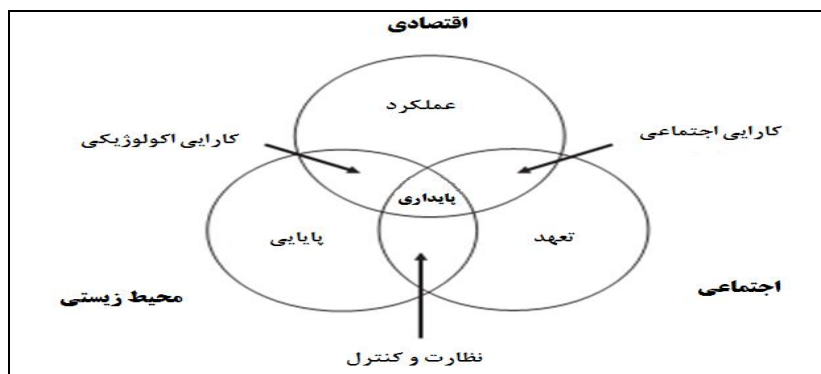
شکل ۱ - ساختار عمومی نظام کشاورزی پایدار کارآفرینانه (Author, 2017)

بر این مبنا توسعه پایدار کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه مشروط به آن است که کارآفرینی خود پایدار باشد. مفهوم کارآفرینی پایدار، از دهه ۱۹۹۰، با تأکید بر "کارآفرینی با جهت گیری محیط‌زیستی"، تحت عناوین کارآفرینی اکولوژیک، سبز یا محیط‌زیستی مطرح شد و به عنوان مفهومی کل‌نگر که جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی و محیط زیستی را همگام و به صورت یکپارچه مورد توجه قرار دهد، متاخر می‌باشد (Cohen et al., 2008; Hockert and Wustenhagen, 2010; OECD, 2011; Schaltegger and Wagner, 2011).

در چارچوب ادبیات کارآفرینانه، شکست سیاست‌ها و بازار و مشکلات حاصل از آن، ریشه اصلی فعالیت‌های کارآفرینانه پایدار و منبع خلق فرصت‌های پایدارمدار است. این فرصت‌ها شامل تأسیس کسب و کارهای جدید، توسعه محصولات و خدمات جدید، شکل دهی مجدد رویه‌ها و مدل‌های موجود کسب و کار، مدل‌های نوآورانه کسب و کار، ایجاد فناوری‌های رادیکال، روش‌های نوین بازاریابی و رسیدن به سودآوری می‌باشند. کارآفرینان پایدار با بهره‌گرفتن از این فرصت‌ها به طور همزمان رفتارهای اقتصادی تخریب‌کننده محیط زیست را کاهش داده و در نتیجه موجب بهبود محیط زیست و تحقق اهداف اجتماعی می‌شوند. (شکل ۲). کارآفرینی پایدار عبارت از "فرایند راه‌اندازی کسب و کارهای نوآورانه پایدار (سبز) یا پایداری کسب و کارهای موجود، به منظور استفاده از فرصت‌های حاصل از پایداری یا خلق فرصت‌های جدید در این حیطه، از طریق پذیرش نوآوری‌ها و فناوری‌های پایدار یا تولید محصولات و خدمات پایدار، در جهت خلق ارزش‌های اقتصادی (بهره‌وری و سودآوری)، اجتماعی (سلامتی، عدالت، توانمندی، مشارکت، رضایت) و زیست محیطی (حفظ و بهبود و ممانعت از تخریب و آلودگی منابع) می‌باشد. هدف این کارآفرینی متوازن سازی آثار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی حاصل از فعالیت‌های کارآفرینانه در جامعه است." این پدیده نیازمند کارآفرینان پایداری است که "توانمندی لازم برای تشخیص یا توسعه فرصت‌های حاصل از الزامات پایداری را داشته باشند و با استفاده از و یا با توسعه نوآوری‌های پایدار، محصولات و خدماتی سبز را به بازار عرضه کنند که علاوه بر سودآوری، اهداف اجتماعی و محیط زیستی را برآورده سازد." (Hall et al; Schaltegger and Wagner, 2011; Cohen and Winn, 2007; Dean and McMullen, 2007; York and Venkataraman, 2010 et al, 2010).

3- Entrepreneurial Sustainable Agriculture (ESA)

۴ - در عبارت تلخیص شده کشاورزی پاک، واژه پاک متشکل از دو بخش "پا" برگرفته از حروف اول پایداری و "ک" برگرفته از حرف اول کارآفرینی است.

شکل ۲- گستره قلمرو ارزش آفرینی در کارآفرینی پایدار (Cohen et al, 2008: 110)

با جمع‌بندی ادبیات فوق می‌توان کشاورزی پایدار کارآفرینانه را نظامی تعریف نمود که با فراهم آوردن شرایط مساعد و توانمندساز برای توسعه پایدار کارآفرینی در بخش کشاورزی، امکان بهره‌برداری از فرصت‌های پایداری و انجام فعالیت‌های کارآفرینانه پایدار را برای کشاورزان فراهم می‌نماید و در نتیجه، به لحاظ اقتصادی موجب بهبود رقابت و سودآوری و بهره‌وری، در بعد اجتماعی باعث توسعه عدالت، توانمندی، اشتغال، نوآوری و امنیت و سلامت غذایی در جامعه و از نظر محیط زیستی سبب ارتقا مدیریت محیط زیست و منابع طبیعی، حفظ و بهبود آن و کاهش تخریب، آلودگی‌ها و پسماندها می‌شود. در این چارچوب توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه عبارت است از: فرایند توسعه پایدار کشاورزی از طریق توسعه پایدار کارآفرینی به عنوان هدف و وسیله، به واسطه اتخاذ سیاست‌های اثربخش، برای فراهم نمودن زمینه و محیط مناسب اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی و نهادی برای توسعه کارآفرینی و پرورش کارآفرینان پایدار کشاورزی با انگیزه و مهارت که توانایی تشخیص و خلق فرصت‌های حاصل از تهدیدهای پایداری و پایدارسازی کشاورزی را داشته باشند و بتوانند با پذیرش فرایندها و محصولات نوآورانه و یا خلق فرایندها و تولیدات نوآورانه و بازار جدید، از این فرصت‌ها جهت سودآوری اقتصادی و بهبود شرایط اجتماعی و زیست محیطی بهره‌برداری نموده، موجبات توسعه پایدار کشاورزی را فراهم آورند. به طوری که این توسعه به لحاظ اقتصادی مناسب، به لحاظ اجتماعی پذیرفتنی و به لحاظ محیط زیستی محافظ و غیر مخرب باشد را فراهم آورند.

بر مبنای مطالب فوق الذکر، اتخاذ سیاست‌های اثربخش برای توسعه پایدار کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه، آنگاه محقق خواهد شد که مبتنی بر یک واکاوی علمی و با توجه به واقعیات زمانی و مکانی حاکم و پیش‌برنده‌ها و بازدارنده‌های توسعه یک پدیده در یک منطقه چارچوبی راهبردی تعیین و در راستای آن سیاست‌گذاری صورت پذیرد که مقاله حاضر به دنبال تعیین این چارچوب و واکاوی و اولویت بندی این راهبردهاست. با توجه به جدید بودن مفهوم کشاورزی پاک، مطالعات مشابهی که به راهبردها و یا سیاست‌های مرتبط با این مفهوم پرداخته باشد، وجود ندارد و از این رو در بررسی پیشینه پژوهش نیز مطالعات به عمل آمده در حوزه‌های کارآفرینی و کشاورزی پایدار و همپوشانی آنها مورد توجه قرار گرفت که در ادامه به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

در مطالعه ادغام سیاست‌های کارآفرینی و توسعه پایدار در بخش صنعت، سیاست‌های کارآفرینی در قالب سه مؤلفه سیاست‌های دسترسی به بازار، سیاست‌های کارآفرینی و سیاست‌های نوآوری، در سه بعد سیاست اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی توسعه پایدار تلفیق و الگویی برای سیاست‌های کارآفرینی پایدار ارائه شده است (Hertin et al. 2001). بانک جهانی با تمرکز بر فقر زدایی برای تحقق کشاورزی پایدار، سیاست‌های ارتقا سرمایه انسانی؛ ارتقا تحقیق و توسعه و انتقال فناوری؛ اصلاح بازار سرمایه و نیروی کار روستایی؛ سیاست تجاری و قیمت؛ افزایش درآمد روستاییان؛ ارتقا فرصت‌های اشتغال در بخش کشاورزی؛ تحریک رشد بخش‌های غیر کشاورزی در روستا؛ را مورد تأکید قرار داده است (World Bank, 2003). در تحقیقی به منظور تدوین سیاست‌های مؤثر برای توسعه پایدار کشاورزی در چین به مواردی چون ترویج عملیات سازگار با طبیعت؛ متنوع سازی تولیدات و درآمد کشاورزی و روستایی؛ اتخاذ تدابیر و موانع قانونی برای تبدیل اراضی؛ اعطای وام کم بهره و بلا عوض برای تشویق پذیرش عملیات کشاورزی پایدار؛ متنوع سازی فعالیت‌های کشاورزی؛ ترویج و حمایت از نهادها و

تشکل های محلی؛ حمایت از زنان و کمک به توانمندسازی زنان؛ افزایش جاذبه های بخش کشاورزی برای جوانان روستایی و سیاست تامین اجتماعی کشاورزان تأکید شده است (Shi and Gill, 2005). استیونسون و لاندستروم (۲۰۰۷)، مدل‌هایی در ارتباط با بنیان های سیاست کارآفرینی، چارچوب اقدامات سیاستی کارآفرینی و تسهیل ورود کارآفرینان به یک عرصه ارائه داده اند که در این مدل ها بر توسعه فرصت، انگیزه و مهارت برای کارآفرینی از طریق تأمین زمینه مساعد مانند آموزش و فرهنگ سازی، تسهیل قوانین، شبکه سازی، سرمایه گذاری و ... تأکید شده است (Stevenson & lundstrum, 2007). در چارچوبی سیاست کارآفرینی بر پایه دو جنبه عرضه و تقاضای کارآفرینی ارائه شده که سطح کارآفرینی، بر اساس حاصل تفاوت بین سطح عرضه (چشم انداز بازار کار که برونداد آن قابلیت ها هستند) و تقاضای کارآفرینی (چشم انداز بازار تولید که ظرفیت برد بازار به لحاظ فرصت های کسب و کار برونداد آن است) حاصل می شود (Audretsch et al. 2007). آنکتاد (۲۰۱۲)، الگویی متشکل از شش زمینه کلیدی مؤثر بر فعالیت های کارآفرینانه شامل تدوین راهبرد ملی کارآفرینی، ارتقا آگاهی و شبکه، بهبود دسترسی به منابع مالی، تسهیل تبادل فناوری و نوآوری، ارتقا آموزش کارآفرینی و توسعه مهارت ها و بهبود فضای قانونی و نظارتی ارائه داده و در ارتباط با هر یک از اهداف و اقدامات سیاستی را مطرح کرده است (UNCTAD, 2012). اتحادیه اروپا (۲۰۱۲)، مواردی چون دسترسی گروه‌های خاص به منابع و خدمات، آموزش و ترویج کشاورزی، توسعه قوانین و استانداردها، سرمایه‌گذاری، توسعه بازار و تجارت، به کارگیری رویه ها و فناوری های پایدار اشاره داشته است (European Commission, 2012). در مطالعه کارآفرینی سبز در اقتصادهای در حال گذار، به مطالعه وضعیت این گونه کارآفرینی در بوسنی و هرزگوین پرداخته شده که بر ضرورت توسعه کارآفرینی سبز برای افزایش سریع فعالیت های کارآفرینی با حداقل تأثیر بر منابع طبیعی تأکید و اذعان می‌شود که این موضوع هنوز مورد توجه کافی مطالعات دانشگاهی واقع نشده است. در این مطالعه تولید و فراوری گندم ارگانیک و همچنین توریسم سبز مورد توجه بوده است و عناصر محیط کارآفرینانه شامل چارچوب قانونی، سرمایه گذاری، زیرساخت های آموزشی و حمایتی، سازمان های مدنی، بدنه دولت و بخش آموزش بوده است. آماده نبودن کارآفرینان برای پاسخ به چالش های ورود به عرصه کارآفرینی سبز و پذیرش مخاطرات آن، ضعف حمایت دولت و مؤسسات آموزشی، ضعف قوانین و مقررات حامی کارآفرینی سبز، نا آشنایی سازمان های مدنی با مفهوم کارآفرینی پایدار، نبود برنامه برای اقدامات خاص در راستای کارآفرینی پایدار، از جمله مشکلات توسعه این کارآفرینی بوده اند (Silajdzic et al, 2015). توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی اندونزی، به عنوان عامل دستیابی به یک سیستم مواد غذایی پایدار و خود کفایی غذایی بوده است. یافته های این تحقیق حاکی از تأثیر کارآفرینی بر ارتقا ظرفیت مدیریت، عملکرد کشاورزان و توسعه و به کارگیری فناوری‌های زیستی است و بر توسعه این تحقیق برای سایر محصولات، فرهنگ ها و کشاورزان مختلف تأکید می‌شود (Darmadji, 2016). در یک فرا تحلیل نظام مند ادبیات کارآفرینی پایدار، توسعه نظام آموزشی و برنامه های درسی مرتبط با کارآفرینی پایدار عوامل توانمندساز و دسترسی به منابع مالی و سرمایه گذاری، ضعف حمایت های مالی دولتی و خصوصی، محدودیت های تامین محصولات و خدمات پایدار، کمبود تخصص فنی و مهارت و منابع انسانی برای کارآفرینان و کسب و کارهای پایدار، عدم آگاهی مشتریان نسبت به مزایای کالاها و خدمات پایدار در مقایسه با سنتی، موانع ورود به بازار برای کسب و کارهای پایدار، انحصار گرایی، مسائل قیمت گذاری نامناسب، کمبود اطلاعات، قانونگذاری محیط زیستی و قوانین سبز به عنوان چالش های پیش روی توسعه کارآفرینی پایدار معرفی شده اند که باید در سیاستگذاری ها مورد توجه قرار گیرند (Gast et al. 2017). در مطالعه ابعاد مرتبط با سیاستگذاری توسعه کارآفرینی در ایران، سیاست ها و قانونگذاری، ترویج و آموزش کارآفرینی، کمک های مالی به کارآفرینان، خدمات پشتیبانی و دانش فنی و مدیریتی، توسعه کسب و کارهای کوچک و متوسط، حمایت از گروه های هدف معرفی و شاخص های سیاستی آنها ارائه شده است (Davari, 2011).

روش تحقیق:

پژوهش حاضر پیمایشی، توصیفی- تحلیلی و به لحاظ هدف کاربردی می‌باشد. گردآوری داده ها مبتنی بر مطالعات اسنادی و میدانی با ابزار پرسشنامه بوده است. در راستای تهیه ابزار گردآوری داده‌ها، از یکسو با واکاوی اسناد برنامه‌ریزی و توسعه استان خوزستان و از سوی دیگر مبتنی بر تکنیک دلفی، طبق دیدگاه خبرگان دانشگاهی و جهاد کشاورزی استان

خوزستان و ادارات شهرستانی آن، در قالب پرسشنامه ای باز، اقدام شد. تعداد این خبرگان ۳۹ نفر بودند که به طور هدفمند با استفاده از روش گلوله برفی نمونه گیری شدند. در نتیجه در مجموع ۴۳ گویه، در برگیرنده ۱۰ نقطه قوت و ۱۱ نقطه ضعف کلیدی در محیط داخلی و همچنین ۱۱ فرصت و ۱۱ تهدید اساسی در محیط بیرونی استان تعیین شدند. سپس این عوامل در قالب پرسشنامه ای بسته با استفاده از طیف لیکرت طراحی و به منظور پاسخگویی و تعیین اهمیت در اختیار پاسخگویان ذیربط، شامل دو گروه خبرگان فوق و همچنین بهره برداران زراعی استان به عنوان جامعه آماری، با جمعیت معادل ۱۱۶۶۵۶ نفر قرار داده شد. حجم نمونه بهره‌برداران با استفاده از فرمول کوکران، ۳۸۳ نفر تعیین گردید که به منظور افزایش دقت با ملاک قرار دادن تکمیل حداقل ۱۵ پرسشنامه در هر روستا (در مجموع ۲۷ روستا در ۹ شهرستان)، این تعداد به ۴۹۵ نفر افزایش یافت. برای انتخاب بهره‌برداران زراعی در سطح استان از نمونه گیری طبقه ای تصادفی با انتساب متناسب استفاده شد. بدین طریق که به ترتیب ۹ شهرستان، هر شهرستان یک دهستان و هر دهستان سه روستا و در هر روستا مبتنی بر انتساب متناسب تعداد نمونه تعیین و پرسشنامه ها به صورت تصادفی توزیع شدند. روایی ابزار پژوهش بر اساس نظر خبرگان و پایایی آن با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ، مطابق جدول ۱، تأیید شد.

جدول ۱ - میزان ضریب آلفای کرونباخ برای تعیین پایایی ابزار پژوهش

تهدیدها	فرصت ها	ضعف ها	قوت ها	
۰,۷۲	۰,۷۴	۰,۷۶	۰,۷	پرسشنامه بهره برداران
۰,۷۸	۰,۸۸	۰,۸۷	۰,۸۸	پرسشنامه خبرگان

منبع: یافته های پژوهش، ۱۳۹۶.

تکنیک‌های مورد استفاده به منظور تحلیل داده ها، شامل تکنیک تحلیل راهبردی سوات (*SWOT*)، تحلیل خوشه‌ای سلسله مراتبی، ماتریس کمی برنامه ریزی راهبردی (*QSPM*) بودند. سوات یک ابزار تحلیل راهبردی مبتنی بر عوامل محیط شامل نقاط قوت و ضعف درونی و فرصت های و تهدیدهای محیط بیرونی یک سیستم است. در چارچوب تکنیک سوات، ابتدا کلیه عوامل شناخته شده امتیاز دهی (مبتنی بر طیف ۵ گزینه ای لیکرت) شدند. سپس ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (*IFE*) و خارجی (*EFE*) تشکیل داده شد. برای تعیین ضریب اهمیت هر یک از عوامل، میانگین و انحراف معیار دیدگاه پاسخگویان محاسبه و رتبه هر یک از عوامل با محاسبه ضریب تغییرات (*CV*) آنها تعیین گردید. سپس با استفاده از روش وزن دهی "جمع رتبه‌ای"، مطابق فرمول $w = n - r_j + 1$ که در آن، n تعداد شاخصها و r_j رتبه مستقیم است، ضریب اهمیت هر یک از عوامل تعیین و با تقسیم بر مجموع کل نرمالیزه گردید و در نتیجه این فرایند، ضریب اهمیت نهایی عوامل حاصل گردید. پس از آن بر اساس ضریب اهمیت محاسبه شده، از روش تحلیل خوشه‌ای سلسله مراتبی، به منظور رتبه دهی در چارچوب تکنیک سواک به هر یک از عوامل، استفاده شد. تحلیل خوشه‌ای تکنیکی برای گروهبندی افراد یا موضوعات است به طوری که در این گروهبندی موضوعات درون گروه شباهت زیادی به یکدیگر داشته، اما تفاوت قابل ملاحظه‌ای با گروه های دیگر دارند. با توجه به قرار گیری عوامل در هر یک از خوشه ها، رتبه مورد نظر از ۱ تا ۴ بسته به تناسب (جدول ۲)، به عوامل داده شد و در نهایت امتیاز مربوط به هر یک از این عوامل درونی و بیرونی از دید دو گروه خبرگان و بهره برداران و کل دو گروه (میانگین کل) محاسبه گردید.

جدول ۲- نحوه رتبه دهی به عوامل در ماتریسهای *IFE* و *EFE*

رتبه	۱	۲	۳	۴
عوامل داخلی	ضعف اساسی	ضعف معمولی	قوت معمولی	قوت عالی
عوامل خارجی	تهدید اساسی	تهدید معمولی	فرصت معمولی	فرصت عالی

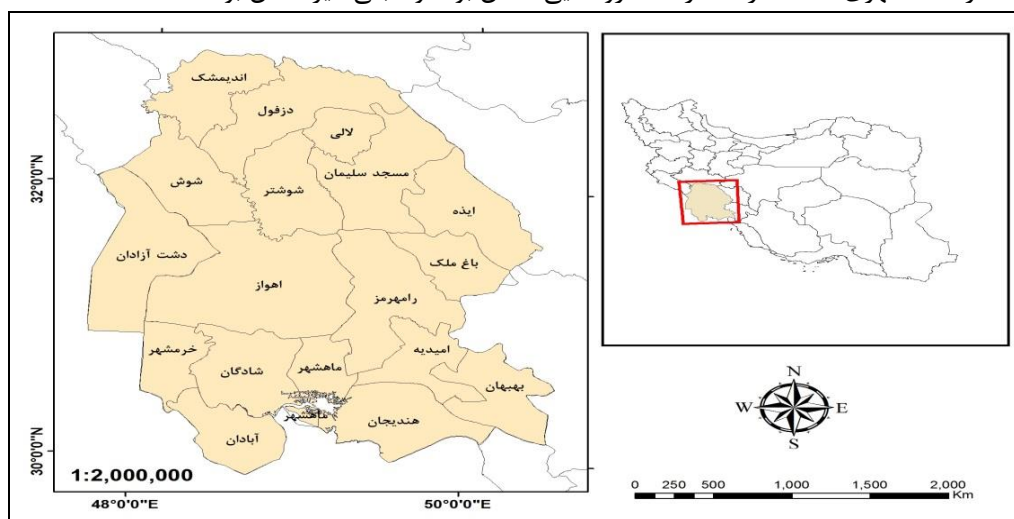
منبع: David, 2009:265,338

این راهبردها شامل چهار نوع تهاجمی (*SO*)، محافظه‌کارانه (*WO*)، تدافعی (*WT*) و رقابتی (*ST*) می‌باشند. در این چارچوب با مقایسه تطبیقی دو به دوی عوامل چهارگانه، این راهبردها تعیین می‌شوند. راهبردهای تهاجمی باید به طریقی تدوین شوند

تا سیستم با استفاده از نقاط قوت داخلی از فرصت های خارجی بهره برداری کند. در راهبرد محافظه کارانه با بهره جستن از فرصت ها، نقاط ضعف را از بین می برند. در راهبرد تدافعی هدف کاهش نقاط ضعف داخلی و پرهیز از تهدیدات محیط خارجی است و در راهبرد رقابتی برای احتراز از تهدیدها از نقاط قوت استفاده می شود. سپس بر مبنای میانگین نمره نهایی هر یک از این عوامل چهارگانه، ماتریس ارزیابی موقعیت و اقدام استراتژیک (SPACE) ترسیم و راهبرد دارای اولویت تعیین شد. پس از آن به منظور تعیین اولویت راهبردهای تعیین شده برای توسعه کشاورزی پایدار با رویکرد کارآفرینانه، ماتریس کمی برنامه-ریزی راهبردی (QSPM)، تشکیل و نمره جذابیت مربوط به هر یک از عوامل درونی و بیرونی برای هر یک از راهبردهای تعیین شده، به آنها داده شد. نمره جذابیت، امتیازی از یک تا ۴ است که به مانند طیف امتیاز دهی برای ماتریس های ارزیابی داخلی و بیرونی، امتیاز ۱ برای کمترین جذابیت تا ۴ بیشترین جذابیت در نظر گرفته شده است. نمره جذابیت تعیین کننده وضعیت اهمیت راهبرد برای هر یک از عوامل درونی و بیرونی است. به طوری که هر چه راهبرد تعیین شده در ارتباط بیشتری با استفاده از عوامل درونی و بیرونی سرنوشت ساز باشد، نمره جذابیت بیشتری به آن عامل تعلق می گیرد (دیوید، ۱۳۸۶). به منظور انجام محاسبات از نرم افزارهای Exel و SPSS استفاده گردید.

منطقه مورد مطالعه:

استان خوزستان با وسعت ۶۴۰۵۷ کیلومتر مربع بین ۲۹ درجه و ۵۷ دقیقه تا ۳۳ درجه عرض شمالی از خط استوا و ۴۷ درجه و ۳۸ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۳۲ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ در جنوب غربی ایران واقع است. این استان از شمال با استان لرستان، از شمال شرقی و مشرق با استان های چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد، از شمال غربی با استان ایلام، از مشرق با استان های چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد، از جنوب شرقی با استان بوشهر، از مغرب با کشور عراق و از جنوب با خلیج فارس، هم مرز می باشد. بر اساس تقسیم بندی کشوری سال ۱۳۹۰ این استان دارای ۲۴ شهرستان، ۵۵ بخش، ۶۲ شهر و ۱۳۰ دهستان و ۴۰۵۵ آبادی مسکونی می باشد. این شهرستان ها شامل آبادان، امیدیه، اندیکا، اندیمشک، اهواز، ایذه، باغملک، باوی، بندرماهشهر، بهبهان، خرمشهر، دزفول، دشت آزادگان، رامشیر، رامهرمز، شادگان، شوش، شوشتر، گتوند، لالی، مسجدسلیمان، هفتگل، هندیجان و هویزه می باشند که شهرستان اهواز، به مساحت ۶۸۳۵ کیلومتر مربع، بزرگترین شهرستان و همچنین مرکز استان می باشد. (شکل ۳). بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، جمعیت استان برابر ۴۵۳۱۷۲۰ نفر بوده که در مقایسه با سال ۱۳۸۵ سالانه به طور متوسط ۱/۱۷ درصد رشد یافته است. از این تعداد ۷۱/۰۲ درصد در نقاط شهری، ۲۸/۷ درصد در نقاط روستایی ساکن بوده و مابقی غیر ساکن بوده اند.

شکل ۳- تقسیمات کشوری استان خوزستان - ترسیم: نویسندگان، ۱۳۹۶.

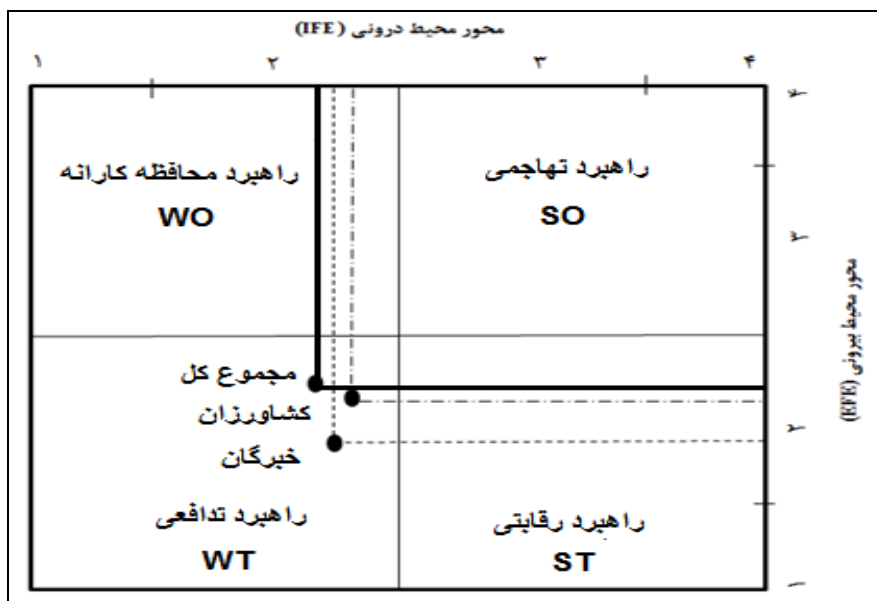
یافته‌های تحقیق:

طبق یافته‌های توصیفی در نمونه کارشناسان پاسخگو، ۴۶٫۲ درصد را مرد و ۵۳٫۸ درصد را زنان تشکیل می‌دادند که در این بین، ۵۱٫۳ درصد در گروه سنی ۲۹ تا ۳۸، ۳۳٫۳ درصد ۳۹ تا ۴۸ و ۱۵٫۴ درصد ۴۹ تا ۵۸ سال قرار داشتند. همچنین سابقه شغلی ایشان از حداقل ۵ تا حداکثر ۳۳ سال بود و ۳۵٫۸ درصد دارای تحصیلات کارشناسی، ۵۹ درصد کارشناسی ارشد و ۲٫۶ درصد دکتری و به همین میزان دیپلم بودند.

مطابق یافته‌های توصیفی مرتبط با بهره برداران زراعی مورد مطالعه، ۹۹٫۴ درصد مرد و ۰٫۶ درصد از آنها زن و ۹۵٫۸ درصد متاهل و ۴٫۲ درصد مجرد بودند. کمینه سن پاسخگویان ۲۱ و بیشینه ۷۶ سال و میانگین سنی ۴۷٫۸ سال بود. به لحاظ وضعیت تحصیلات، ۳۲٫۹ درصد بی‌سواد، ۳۳٫۵ درصد ابتدایی، ۱۲٫۱ درصد دبیرستان و دیپلم، ۱٫۴ درصد فوق‌دیپلم یا لیسانس و تنها ۰٫۴ درصد فوق لیسانس بودند. در این بین ۳٫۴ درصد کمتر از ۵ سال، ۴۷٫۳ درصد، ۶ تا ۳۱ و ۴۹٫۳ درصد ۳۲ تا ۶۰ سال سابقه کار کشاورزی داشتند. همچنین ۶٫۵ درصد فاقد مالکیت زمین کشاورزی، ۲۱٫۴ درصد مالکیت کمتر از ۱ تا ۳ هکتار، ۹ درصد ۳ تا ۵ هکتار، ۱۵٫۲ درصد ۵ تا ۷ هکتار و فقط ۴٫۶ درصد دارای اراضی به مساحت بیش از ۲۰ هکتار بودند. به لحاظ اقدام کشاورزان در جهت تولید محصولات سالم، ۸۹٫۳ درصد در این زمینه فعال نبودند و فقط ۱۰٫۷ درصد، محصولات سالم، شامل کاهو، ذرت و گوجه فرنگی تولید می‌کردند که از این میان ۴۹٫۱ درصد کمتر از ۱ سال، ۳۹٫۶ درصد بین ۱ تا ۳٫۵ سال، و ۱۱٫۳ درصد بیش از ۳٫۵ سال در این راستا فعال بودند و تنها یک نفر، گواهی نامه سلامت محصول خود را از اداره استاندارد دریافت نموده بود.

در مطالعه حاضر در چارچوب شیوه مدیریت راهبردی و آینده نگر سوات، شناخت راهبردهای هدایت‌گر توسعه کشاورزی پایدار کارآفرینانه، بر پایه دیدگاه خبرگان و بهره‌برداران زراعی استان خوزستان هدف قرار گرفت، تا مسیر توسعه پایدار کشاورزی این استان در جهت مطلوب رهنمون گردد. در این راستا یافته‌های کلی حاصل از تشکیل ماتریس‌های ارزیابی درونی (*IFE*) و بیرونی (*EFE*) و تعیین امتیاز عوامل، حاکی از آن است که در میان عوامل درونی، عامل "برخورداوری از شرایط اقلیمی مناسب و متنوع برای سرمایه‌گذاری در کشاورزی پایدار" با امتیاز ۰٫۲۵۹، به عنوان برترین نقطه قوت درونی استان تعیین شد و پس از آن نیز عامل "برخورداوری از منابع آب و خاک فراوان و مستعد برای توسعه فعالیت‌های کشاورزی پایدار"، با امتیاز ۰٫۲۴۸ در جایگاه دوم اهمیت قرار گرفت. در این میان، "ریسک بالا و نا اطمینانی کار کشاورزی در استان"، با امتیاز (۰٫۰۴۸) به عنوان مهم‌ترین نقطه ضعف محیط داخلی استان طرح گردید. (جدول ۳). به همین ترتیب طبق یافته‌های حاصل از تشکیل ماتریس عوامل بیرونی، عامل "وجود نظام بانکی کارآمد خصوصی و دولتی برای حمایت از سرمایه‌گذاری در کارآفرینی کشاورزی پایدار" با امتیاز ۰٫۲۰۵ به عنوان فرصت برتر و در مقابل "عدم ثبات، سلیقه‌ای و مقطعی بودن قوانین اثرگذار بر توسعه کشاورزی" با امتیاز ۰٫۰۵۷ به عنوان مهم‌ترین تهدید در محیط بیرونی شناخته شدند. (جدول ۴).

به طور کلی مطابق یافته‌ها، عوامل درونی امتیاز کل ۲٫۲۲۴ (جدول ۳) و عوامل بیرونی در مجموع امتیاز ۲٫۲۴۵ را کسب نمودند. (جدول ۴). در این چارچوب نتایج حاصل از ترسیم ماتریس ارزیابی موقعیت به منظور تعیین اقدام راهبردی دارای اولویت، که از طریق ترسیم مجموع امتیازات حاصل از ماتریس‌های ارزیابی عوامل درونی و بیرونی، در نمودار مختصات تعیین راهبرد نهایی سوات و تعیین نقاط تلاقی این عوامل روی نمودار، انجام پذیرفت، راهبرد تدافعی (*WT*) به عنوان راهبرد دارای اولویت در شرایط کنونی، برای توسعه پایدار کشاورزی کارآفرینانه در استان خوزستان تعیین نمود. (شکل شماره ۴).

شکل ۴- ماتریس ارزیابی موقعیت و اقدام راهبردی توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه

در مدل سوات، راهبرد تدافعی بیانگر بدترین وضعیت (حداقل - حداقل) برای یک سیستم است که هدف کلی آن کاهش ضعف های نظام برای کاستن و خنثی سازی تهدیدها می باشد. در مقابل راهبرد تهاجمی نشان دهنده بهترین وضعیت برای یک سیستم (حداکثر-حداکثر) بوده که نظام خواهان به حداکثر رساندن قوتها و فرصت های خود است. نظر به این که محیط درونی و بیرونی مؤثر بر یک نظام پویا بوده و در طول زمان تغییر می نمایند، متأثر از آن تحلیل سوات باید با رویکردی پویا صورت پذیرد (Wehrich, 1982). در همین راستا، ضمن آن که ۹ راهبرد تدافعی در سه بعد اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی توسعه پایدار، به عنوان اولویت های راهبردی کنونی شناسایی شدند، سایر راهبردها نیز با رویکردی آینده نگر و پویا در صورت گذار از شرایط کنونی تعیین شدند. در این راستا لازم است تا با سیاستگذاری های مناسب در چارچوب راهبردهای تدافعی و اجرای اثربخش آنها، زمینه را برای بهبود شرایط و رسیدن به راهبردهای حداکثری تهاجمی فراهم نمود. (جدول شماره ۵).

جدول ۳ - ماتریس عوامل درونی تأثیرگذار بر توسعه کشاورزی پایدار کارآفرینانه در خوزستان از منظر خبرگان و بهره برداران و هر دو گروه

کل (هر دو گروه)				بهره‌برداران				خبرگان				فوتها
امتیاز	رتبه	خوشه	ضریب اهمیت	امتیاز	رتبه	خوشه	ضریب اهمیت	امتیاز	رتبه	خوشه	ضریب اهمیت	
۱۱۹.۰	۳	۱	۰.۰۴۰	۱۸۹.۰	۴	۱	۰.۵۰	۰۹۷.۰	۳	۱	۰.۰۳	S۱ امکان سرمایه گذاری در هر چهار زیر بخش زراعت، باغداری، دام و طیور و آبزیان با توجه به تنوع اقلیم
۱۰۶.۰	۳	۱	۰.۳۵.۰	۱۱۵.۰	۳	۲	۰.۰۴	۰۹۷.۰	۳	۱	۰.۰۳	S۲ بهره مندی از زیر ساخت های فیزیکی ارتباطی (راه، راه آهن، فرودگاه، بندر، فناوری اطلاعات و ارتباطات، انرژی)
۰۹۲.۰	۳	۱	۰.۳۱.۰	۰۹۸.۰	۳	۲	۰.۳۰	۰۸۷.۰	۳	۱	۰.۰۳	S۳ وجود بازارهای داخلی گسترده در سطح استان برای عرضه محصولات کشاورزی پایدار
۱۸۴.۰	۴	۲	۰.۰۴۶	۲۱۳.۰	۴	۱	۰.۵۰	۱۱۶.۰	۳	۱	۰.۰۴	S۴ همجواری استان با کشورهای عربی حوزه خلیج فارس و سابقه طولانی در برقراری ارتباطات تجاری
۰۹۳.۰	۳	۱	۰.۳۱.۰	۰۸۰.۰	۳	۲	۰.۳۰	۱۰۶.۰	۳	۱	۰.۰۴	S۵ وجود هنرستان ها و مراکز متعدد آموزش عالی کشاورزی در سطح استان
۱۱۶.۰	۳	۱	۰.۳۹.۰	۱۰۷.۰	۳	۲	۰.۰۴	۱۲۶.۰	۳	۱	۰.۰۴	S۶ وجود محققین و مراکز تحقیقاتی در استان و انجام تحقیق و توسعه فناوری ها و رویه های کشاورزی پایدار
۲۱۷.۰	۴	۲	۰.۵۴.۰	۲۰۱.۰	۴	۱	۰.۵۰	۲۳۲.۰	۴	۲	۰.۶۰	S۷ وجود مروجین، مهندسین مشاور و نظام ترویج کشاورزی در سطح استان
۱۱۷.۰	۳	۱	۰.۳۹.۰	۰۸۹.۰	۳	۲	۰.۳۰	۱۹۴.۰	۴	۲	۰.۵۰	S۸ وجود تعداد زیادی فارغ التحصیلان رشته های کشاورزی جویای کار در استان
۲۴۸.۰	۴	۲	۰.۶۲.۰	۲۲۵.۰	۴	۱	۰.۶۰	۲۷۱.۰	۴	۲	۰.۰۷	S۹ برخورداری از منابع آب و خاک فراوان و مستعد برای توسعه فعالیت های کشاورزی پایدار
۲۵۹.۰	۴	۲	۰.۶۵.۰	۲۶۰.۰	۴	۱	۰.۷۰	۲۵۸.۰	۴	۲	۰.۰۶	S۱۰ برخورداری از شرایط اقلیمی مناسب و متنوع، نور کافی و امکان کشت در ۴ فصل سال، برای سرمایه گذاری در کشاورزی پایدار
ضعف ها												
۰.۰۶۲	۱	۲	۰.۰۶۲	۰.۰۶۲	۱	۱	۰.۰۶	۰.۰۶۱	۱	۲	۰.۰۶	W۱ توان اندک مالی بهره برداران برای سرمایه گذاری در جهت توسعه کارآفرینی کشاورزی پایدار و پرداخت هزینه های تولید و ضعف حمایت های مالی دولتی و خصوصی از بهره برداران
۰.۰۵۷	۱	۲	۰.۰۵۷	۰.۰۵۳	۱	۱	۰.۰۵	۰.۰۶۱	۱	۲	۰.۰۶	W۲ بهره‌وری اندک منابع پایه تولید و توجه اندک به تنوع بخشی در کشاورزی و توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی
۰.۰۵۷	۱	۲	۰.۰۵۷	۰.۰۵۹	۱	۱	۰.۰۶	۰.۰۵۵	۱	۲	۰.۰۵	W۳ کمبود زیر ساخت های تولید و لجستیک (شبکه های آبیاری و زهکشی، قرنطینه، انبار و ...)
۰.۰۸۳	۲	۱	۰.۰۴۲	۰.۰۸۳	۲	۲	۰.۰۴	۰.۰۸۴	۲	۱	۰.۰۴	W۴ توزیع نامناسب منافع (درآمد، زمین، اعتبارت، فرصت های شغلی...) بین گروه ها و مناطق مختلف
۰.۰۴۸	۱	۲	۰.۰۴۸	۰.۰۸۹	۲	۲	۰.۰۴	۰.۰۵۲	۱	۲	۰.۰۵	W۵ ریسک بالا و نا اطمینانی کار کشاورزی در استان (نااطمینانی بازار؛ مخاطرات طبیعی؛ کیفیت احتمالی پایین نهاده ها...)
۰.۰۵۸	۱	۲	۰.۰۵۸	۰.۰۶۲	۱	۱	۰.۰۶	۰.۰۵۵	۱	۲	۰.۰۵	W۶ کمبود نهادهای ارائه دهنده خدمات کارآفرینانه برای کشاورزی پایدار در سطح استان (خدمات آموزش و مشاوره کارآفرینی؛ پارک های علم و فناوری؛ انکوباتورها، صندوق های سرمایه گذاری)
۰.۰۵۹	۱	۲	۰.۰۵۹	۰.۰۵۹	۱	۱	۰.۰۶	۰.۰۵۸	۱	۲	۰.۰۶	W۷ ضعف انگیزه، دانش و مهارت های کارآفرینی پایدار کشاورزی (مدیریتی، اقتصاد و بازاریابی، حسابداری، فناوری های پایدار...)
۰.۰۵۲	۱	۲	۰.۰۵۲	۰.۰۵۹	۱	۱	۰.۰۶	۰.۰۴۵	۱	۲	۰.۰۵	W۸ ضعف مشارکت و تعامل و کمبود گروه های کارآفرینانه (شبکه‌ها، خوشه ها، اتحادیه های کسب و کارهای کشاورزی)
۰.۰۶۸.۰	۲	۱	۰.۳۳.۰	۰.۶۵.۰	۲	۲	۰.۳۰	۰.۰۷۱	۲	۱	۰.۰۴	W۹ خرد و پراکنده بودن اراضی کشاورزی و تخریب و آلودگی منابع طبیعی پایه تولید در سطح استان
۰.۰۴۹.۰	۱	۲	۰.۴۹.۰	۰.۵۰.۰	۱	۱	۰.۵۰	۰.۰۴۸	۱	۲	۰.۰۵	W۱۰ استفاده بی‌رویه از فناوری ها و رویه‌های غیر پایدار کشاورزی و بی‌توجهی به استانداردها و مقررات محیط‌زیستی
۰.۰۸۰.۰	۲	۱	۰.۴۰.۰	۰.۸۳.۰	۲	۲	۰.۰۴	۰.۰۷۷	۲	۱	۰.۰۴	W۱۱ سطح بالای ضایعات و پسماندهای کشاورزی
۲۲۴.۲		-	۱	۳۰۲.۲			۱	۲۵۲.۲		-	۱	مجموع

منبع: یافته های پژوهش، ۱۳۹۶.

جدول ۴- ماتریس عوامل بیرونی تأثیرگذار بر توسعه کشاورزی پایدار کارآفرینانه در خوزستان از منظر خبرگان و بهره برداران و هر دو گروه

فرصتها		خبرگان				بهره برداران				کل (هر دو گروه)			
		ضریب اهمیت	خوشه	رتبه	امتیاز	ضریب اهمیت	خوشه	رتبه	امتیاز	ضریب اهمیت	خوشه	رتبه	امتیاز
O1	وجود بازارهای گسترده در کشورهای همسایه و عرصه بین الملل برای محصولات کشاورزی پایدار	۰,۰۴	۱	۳	۱۲۷,۰	۰,۰۵	۱	۴	۱۸۳,۰	۰,۰۴۴	۱	۳	۱۳۲,۰
O2	نظام مالیاتی مشوق (معافیت مالیات بر تولید کشاورزی) برای توسعه کارآفرینی کشاورزی پایدار	۰,۰۳	۱	۳	۰۹۰,۰	۰,۰۴	۲	۳	۱۱۲,۰	۰,۰۳۸	۱	۳	۱۰۱,۰
O3	وجود نظام بانکی کارآمد خصوصی و دولتی برای حمایت از سرمایه گذاری در کارآفرینی کشاورزی پایدار	۰,۰۴	۱	۳	۱۲۷,۰	۰,۰۶	۱	۴	۲۴۱,۰	۰,۰۵۱	۲	۴	۲۰۵,۰
O4	اولویت دهی به خصوصی سازی در سیاست های کلان کشور	۰,۰۴	۱	۳	۰,۱۲۷	۰,۰۳	۲	۳	۰,۰۸۶	۰,۰۳۵	۱	۳	۰,۱۰۶
O5	افزایش توجه دولت به برنامه ریزی و سرمایه گذاری در توسعه کارآفرینی در بخش های مختلف به ویژه کشاورزی	۰,۰۴	۱	۳	۰,۱۲۷	۰,۰۴	۲	۳	۰,۱۲۹	۰,۰۴۳	۱	۳	۰,۱۲۸
O6	تاکید بر توسعه نوآوری ها و به کارگیری فناوری های مدرن پایدار در بخش کشاورزی	۰,۰۵	۲	۴	۰,۱۸۱	۰,۰۵	۱	۴	۰,۱۸۳	۰,۰۴۶	۱	۳	۰,۱۳۷
O7	تاکید بر افزایش سلامت و بهداشت انسان، حیوان و محیط زیست، تولید محصولات سالم و ارتقا امنیت غذایی	۰,۰۴	۱	۳	۰,۱۱۷	۰,۰۴	۲	۳	۰,۱۲۹	۰,۰۴۱	۱	۳	۰,۱۲۳
O8	تاکید بر توجه به حقوق مالکیت منابع و فکری در سیاست ها	۰,۰۳	۱	۳	۰,۰۸۱	۰,۰۵	۱	۴	۰,۱۹۵	۰,۰۳۸	۱	۳	۰,۱۱۴
O9	توسعه استانداردها و مقررات محیط زیستی در کشاورزی و تاکید بر ارائه گواهی نامه های سلامت محصول	۰,۰۴	۱	۳	۰,۱۰۸	۰,۰۳	۲	۳	۰,۰۹۵	۰,۰۳۴	۱	۳	۰,۱۰۱
O10	تاکید بر لزوم تعیین ارزش محیط زیست (حسابداری محیط زیست) در پروژه های مختلف توسعه ای	۰,۰۳	۱	۳	۰,۰۹۹	۰,۰۳	۲	۳	۰,۰۸۶	۰,۰۳۱	۱	۳	۰,۰۹۳
O11	تاکید دولت بر لزوم توسعه مدیریت پسماندها و ضایعات کشاورزی	۰,۰۴	۱	۳	۰,۱۰۸	۰,۰۴	۲	۳	۰,۱۲۹	۰,۰۴۰	۱	۳	۰,۱۱۹
تهیدها													
T1	عدم ثبات، سلیقه ای و مقطعی بودن قوانین اثرگذار بر توسعه کشاورزی	۰,۰۶	۲	۱	۰۶۰,۰	۰,۰۵	۱	۱	۰۰۵۴	۰,۰۵۷	۲	۱	۰۵۷,۰
T2	کارآمدی ضعیف سیاست های حمایت مالی برای توسعه پایدار کارآفرینی کشاورزی (هدمندی یارانهها، تامین مالی، مشوق های سرمایه گذاری...)	۰,۰۶	۲	۱	۰۶۳,۰	۰,۰۶	۱	۱	۰۶۳,۰	۰,۰۶۳	۲	۱	۰۶۳,۰
T3	کارآمدی ضعیف سیاست های پولی برای توسعه پایدار کارآفرینی کشاورزی (درصد بالای بهره، تورم و عدم ثبات اقتصادی و نوسانات قیمت ها...)	۰,۰۷	۲	۱	۰۶۶,۰	۰,۰۶	۱	۱	۰۶۳,۰	۰,۰۶۵	۲	۱	۰۶۵,۰
T4	فراهم نبودن زمینه های لازم برای جذب سرمایه گذاری داخلی و خارجی برای کارآفرینی کشاورزی پایدار	۰,۰۶	۲	۱	۰۶۰,۰	۰,۰۶	۱	۱	۰۷۰,۰	۰,۰۵۹	۲	۱	۰۵۹,۰
T5	غیر رقابتی بودن و انحصار گرایی زیاد در بازار کالا و خدمات کشاورزی	۰,۰۴	۱	۲	۰۷۲,۰	۰,۰۳	۲	۲	۰۶۳,۰	۰,۰۳۴	۱	۲	۰۶۸,۰
T6	ضعف پوشش کافی و مناسب نظام حمایتی تامین اجتماعی و بیمه در بخش کشاورزی	۰,۰۵	۲	۱	۰۴۸,۰	۰,۰۵	۱	۱	۰۵۲,۰	۰,۰۵۰	۱	۲	۱۰۰,۰
T7	عدم تناسب برنامه های آموزشی نظام آموزش کشاورزی کشور با نیازهای بازار کار و جامعه	۰,۰۴	۱	۲	۰۸۴,۰	۰,۰۳	۲	۲	۰۶۹,۰	۰,۰۳۸	۱	۲	۰۷۷,۰
T8	کمبود نظام های اطلاع رسانی کشاورزی شفاف، کارآمد و به روز فرصت های بازار	۰,۰۵	۲	۱	۰۴۵,۰	۰,۰۵	۱	۱	۰۰۵۴	۰,۰۵۰	۱	۲	۱۰۰,۰
T9	وجود قوانین و تشریفات اداری زیاد و زمانبر پیش روی فعالیت های کارآفرینی کشاورزی پایدار (دریافت مجوز، وام، صادرات محصولات و واردات فناوری های لازم)	۰,۰۶	۲	۱	۰۵۷,۰	۰,۰۵	۱	۱	۰۴۹,۰	۰,۰۵۲	۱	۲	۱۰۳,۰
T10	اولویت دهی کمتر به پایداری محیط زیست در سیاست های کلان و بخشی کشور	۰,۰۵	۲	۱	۰۵۱,۰	۰,۰۵	۱	۱	۰۴۹,۰	۰,۰۵۰	۱	۲	۱۰۰,۰
T11	تهدیدهای محیط زیستی حاصل از نا به سامانی وضعیت اکوسیستم در مناطق مجاور(پدیده گردو غبار، کم اب و شور شدن منابع آبی استان به دلیل بهره برداری استان های مجاور و احداث سد های بی رویه ...)	۰,۰۵	۲	۱	۰۰۵۴	۰,۰۴	۲	۲	۰۸۰,۰	۰,۰۴۷	۱	۲	۰۹۴,۰
مجموع					۱,۹۵۵				۲,۲۱۸				۲,۲۴۵

منبع: یافته های پژوهش، ۱۳۹۶.

جدول ۵ - ماتریس تطبیقی سوات و تعیین راهبردهای توسعه پایدار کشاورزی کارآفرینانه

نقاط ضعف (W1 تا W11)	نقاط قوت (S1 تا S10)	عوامل درونی عوامل بیرونی
<p>راهبردهای محافظه کارانه (WO):</p> <p>WO1 ارائه تسهیلات و حمایت های مالی و اعتباری دولتی و خصوصی کم بهره و با ضمانت متناسب با شرایط بهره برداران و بالاخص گروه های آسیب پذیرتر ویژه راه اندازی کسب و کارهای کشاورزی پایدار و اختصاص مشوق های مالیاتی به این بهره برداران (O5, O3, O2, W4, W2, W1)</p> <p>WO2 کاهش ریسک و نا اطمینانی کشاورزی با ارتقا تنوع بخشی در نظام های مختلف بهره برداری موجود با توسعه کارکردهای متعدد تولیدی و غیر تولیدی (کشاورزی چندکارکردی) و صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی (O5, W5, W2)</p> <p>WO3 توسعه و بهبود زیر ساخت های فیزیکی لازم برای ارتقا تولید پایدار و متضمن امنیت غذایی، سلامت و بهداشت انسان و اکوسیستم (O7, W3)</p> <p>WO4 توسعه و تقویت نهادهای ارائه دهنده خدمات کارآفرینانه برای کشاورزی پایدار مبتنی بر مشارکت و شبکه سازی درون و بین گروهی کلیه ذینفعان و ذی ربطان (O5, W6W8)</p> <p>WO5 توسعه و تقویت آموزشهای رسمی و غیر رسمی کارآفرینی پایدار کشاورزی و فرهنگ سازی کارآفرینانه (O5, W7)</p> <p>WO6 ارتقا کاربرد فناوریهای کشاورزی پایدار و رعایت استانداردها و مقررات محیط زیستی مربوط به کشاورزی در جهت کاهش و به صفر رساندن تخریب و آلودگی محیط زیست کشاورزی و منابع طبیعی پایه تولید (O10, O9, W10, W9)</p> <p>WO7 ارتقا اقدامات مدیریت ضایعات و پسماندهای کشاورزی و بکارگیری فناوریهای جدید مرتبط برای کاهش سطح ضایعات و پسماندهای کشاورزی (O11, O6, W11)</p>	<p>راهبردهای تهاجمی (SO):</p> <p>SO توسعه سرمایه گذاری هدفمند پایدار محور در راستای راه اندازی کسب و کارهای کشاورزی پایدار در کلیه زیر بخش های زراعت، باغداری، دام و طیور و آبزیان مبتنی بر آمایش سرزمین همگام یا تقویت نهادهای مالی و اعتباری دولتی و به ویژه خصوصی حامی کارآفرینی پایدار کشاورزی (S1, S10, O3, O4, O5)</p> <p>SO2 حفظ و بهبود نظام مالیاتی مشوق تولید و سرمایه گذاری در بخش کشاورزی با هدفمندسازی سازوکارهای پیش برنده و بازدارنده توسعه پایدار کارآفرینی کشاورزی (S9, S10, O2)</p> <p>SO3 توسعه شبکه گسترده بازار و اطلاع رسانی بازار محصولات و خدمات کشاورزی پایدار از سطح محلی تا بین المللی و تقویت زیرساخت های فیزیکی ارتباطی (S3, S2, O1, S4, O5)</p> <p>SO4 توسعه توانمندی های کارآفرینی پایدار کشاورزی دانش اموختگان کشاورزی (O5, S5, S8)</p> <p>SO5 ارتقا نظام تحقیق و توسعه و ترویج کشاورزی با تاکید بر توسعه و رسانش نوآوریها و فناوریهای جدید پایدار و تدوین استانداردهای تولید و محیط زیستی (S6, S7, O6, O5)</p> <p>SO6 تعیین رسمی و قانونی حقوق مالکیت منابع پایه تولید بهره برداران و حمایت از حقوق مالکیت فکری ایده پردازانها و نوآوریهای کشاورزی پایدار از سوی کنشگران مختلف مانندکشاورزان، محققان، دانش آموختگان و... (S6, S7, O8, S8)</p> <p>SO7 ارتقا سلامت و بهداشت انسان و اکوسیستم و تضمین امنیت غذایی مردم با بهره برداری پایدار از منابع پایه و افزایش کمی و کیفی تولیدات کشاورزی (S9, S10, O7, O9)</p> <p>SO8 ارتقا مدیریت، نظارت و ارزیابی محیط زیست و منابع طبیعی پایه تولید در بخش کشاورزی (S9, O7, O9, O11, O10)</p>	<p>فرصتها (O1 تا O11)</p>

<p>راهبردهای تدافعی (WT):</p> <p>WT۱ ارتقا حمایت ها و تسهیلات مالی و اعتباری دولتی و خصوصی با بهره مناسب، برای راه اندازی کسب و کارهای کشاورزی پایدار (W۱، T۳، T۳)</p> <p>WT۲ بهبود ثبات اقتصادی، محو انحصار گرایی و نا اطمینانی و ارتقا رقابت پذیری در بازار کالا و خدمات کشاورزی و ایجاد زمینه مساعد برای توسعه سرمایه گذاری داخلی و خارجی در کلیه حلقه های زنجیره ارزش آفرینی کشاورزی با رویکرد تنوع بخشی در کارکردهای تولیدی و غیر تولیدی کشاورزی (T۳، T۴، T۵، T۲، W۲)</p> <p>WT۳ توسعه و بهبود زیر ساخت های فیزیکی ضروری (تولید، لجستیک، ارتباطی) برای ترغیب سرمایه گذاری داخلی و خارجی جهت ارتقا و بهبود تولید و توزیع محصولات و خدمات کشاورزی پایدار (W۲، W۳، T۴)</p> <p>WT۴ توسعه و تقویت نظام پیشگیری و مدیریت ریسک و بحران ها در بخش و ارتقا کمی و کیفی بیمه محصولات، عوامل تولید و تامین اجتماعی بهره برداران (W۵، T۶)</p> <p>WT۵ توسعه و تقویت ظرفیتهای نهادی، مشارکت و تشریک مساعی، روابط، زمینه ها و نظامهای اطلاعاتی در راستای توسعه پایدار کارآفرینی کشاورزی (T۹، T۸، W۲، W۶)</p> <p>WT۶ بهبود کمی و کیفی آموزشهای رسمی و غیر رسمی کشاورزی با تاکید بر ارائه آموزشهای عملی و مهارت افزای کارآفرینی کشاورزی و ارتقا فرهنگ کارآفرینی پایدار در سطح بهره برداران، متخصصین، دانش آموختگان و عموم جامعه (W۷، T۷)</p> <p>WT۷ حفاظت و احیای محیط زیست و منابع طبیعی پایه تولید و کاهش ضایعات، آلودگیها و تهدیدهای محیط زیستی محلی تا بین المللی موثر بر توسعه کشاورزی پایدار منطقه (W۹، W۱۱، T۱۱)</p> <p>WT۸ ارتقا توجه به مدیریت یکپارچه، حفاظت و احیای منابع طبیعی و محیط زیست در سیاستها، تحقیق و توسعه فناوریهای پایدار و تدوین قوانین و مقررات و استانداردهای استفاده از منابع، فناوریها و تولید (W۹، W۱۰، T۱۰)</p> <p>WT۹ ارتقا دسترسی عادلانه کلیه بهره برداران به حمایتهای مالی و غیر مالی برای راه اندازی کسب و کارهای کشاورزی پایدار (W۴، T۲، T۶، T۸)</p>	<p>راهبردهای رقابتی (ST):</p> <p>ST۱ ارتقا مزیت رقابتی محصولات کشاورزی پایدار و تسهیل و تسریع عرضه آنها در بازارهای داخلی در راستای افزایش امنیت درآمد بهره برداران (S۳، S۲، T۳، T۴، T۵)</p> <p>ST۲ ارتقا حجم صادرات محصولات پایدار تولید شده به کشورهای حوزه خلیج فارس در راستای افزایش نقدینگی و سرمایه در دسترس بهره برداران (S۱، S۲، T۲، T۳، T۴، T۵، T۸)</p> <p>ST۳ ارتقا دانش و مهارت حرفه ای دانش آموختگان کشاورزی متناسب با نیاز بازار در راستای تولید محصولات متنوع کشاورزی پایدار (S۵، S۶، S۷، S۸، T۷)</p> <p>ST۴ فراهم نمودن شرایط مناسب برای جذب سرمایه گذاری داخلی و خارجی برای کارآفرینی کشاورزی پایدار در هر چهار زیر بخش زراعت، باغداری، دام و طیور و آبزیان با توجه به تنوع اقلیم (S۱، T۴)</p>	<p>تهدیدها (T۱ تا T۱۱)</p>
---	---	--------------------------------

منبع: یافته های پژوهش، ۱۳۹۶.

به منظور تعیین اهمیت و اولویت این راهبردهای تدافعی که به عنوان اولویت توجه برای شرایط حال حاضر و برون رفت از آن شناخته شده‌اند، ماتریس *QSPM* تشکیل و مبتنی بر نمره جذابیت هر یک از راهبردها در ارتباط با عوامل درونی و بیرونی و تعیین امتیاز نهایی هر راهبرد، ارجحیت آنها تعیین شد. نمره جذابیت عوامل درونی و بیرونی مرتبط با هر یک از راهبردها، نمره کل و اولویت آنها در جدول (۶) ارائه شده است.

جدول ۶- اولویت راهبردهای منتخب برای توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه در استان خوزستان

راهبرد	نمره جذابیت عوامل بیرونی	نمره جذابیت عوامل درونی	میانگین نمرات	اولویت
WT ₁	۲,۵۰	۲,۲۰	۲,۳۵	۱
WT _۲	۲,۵۷	۲,۰۷	۲,۲۷	۲
WT _۳	۱,۷۴	۲,۴۸	۲,۱۱	۳
WT _۴	۱,۸۳	۱,۷۷	۱,۸۰	۷
WT _۵	۲,۰۰	۱,۶۴	۱,۸۲	۵
WT _۶	۱,۱۰	۲,۳۳	۱,۷۱	۹
WT _۷	۱,۶۴	۱,۸۶	۱,۷۵	۸
WT _۸	۱,۸۵	۱,۹۴	۱,۸۹	۴
WT _۹	۱,۷۴	۱,۸۹	۱,۸۱	۶

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶.

مطابق یافته‌های درج شده در جدول (۶)، راهبرد ۱ *WT* عبارت از "ارتقا حمایت‌ها و تسهیلات مالی و اعتباری دولتی و خصوصی برای راه اندازی کسب و کارهای کشاورزی پایدار" با مجموع امتیاز ۲,۳۵ در اولویت اول و راهبرد *WT*_۶ یعنی "بهبود کمی و کیفی آموزشهای رسمی و غیر رسمی کشاورزی با تاکید بر ارائه آموزش‌های عملی و مهارت‌افزای کارآفرینی کشاورزی و ارتقا فرهنگ کارآفرینی پایدار در سطح بهره‌برداران، متخصصین، دانش‌آموختگان و عموم جامعه" با امتیاز ۱,۷۱، در اولویت نهایی قرار گرفتند.

نتیجه‌گیری:

واکاوی نتایج حاصل از وضعیت موجود عوامل درونی و بیرونی پیش‌برنده و بازدارنده توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه در استان خوزستان، در مجموع نشان داد که علی‌رغم بهره‌مندی استان از نقاط قوت ارزشمند در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی نظیر دسترسی به بازارهای گسترده داخلی و خارجی؛ بهره‌مندی مناسب از مراکز و نیروهای آموزشی و تحقیقاتی و اجرایی؛ برخورداری از منابع طبیعی فراوان و اقلیم مناسب با توان کشت در کل طول سال؛ و همچنین فرصت‌های ارزشمند بیرونی مانند موسسات خصوصی و دولتی برای حمایت از سرمایه‌گذاری در کشاورزی و همچنین سیاست‌های تاکید‌کننده بر ارتقا تحقیق و توسعه فناوری‌ها، حفظ محیط زیست و حقوق مالکیت و...؛ که می‌توانند شرایط مساعدی را برای توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه در استان خوزستان فراهم آورند؛ با این حال غلبه اهمیت نقاط ضعف درونی و تهدیدهای بیرونی استان خوزستان برای توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه، این استان را در ضعیف‌ترین وضعیت قرار داده به طوری که در شرایط کنونی، اتخاذ راهبردهای تدافعی (*WT*) که بیانگر شرایط حداقل-حداقل می‌باشد، در اولویت تحقق این هدف قرار گرفتند. در واقع راهبرد تدافعی به عنوان گزیدار راهبردی جاری برای رفع ضعف‌ها و موانع موجود و برای گذار از وضعیت کنونی کشاورزی در استان خوزستان در مسیر دستیابی به توسعه پایدار کشاورزی با رویکرد کارآفرینانه مطرح می‌باشد. به لحاظ برنامه‌ریزی، این گزینه راهبردی باید در اسرع وقت و در یک چارچوب ترجیحی کوتاه یا میان‌مدت مورد توجه قرار گیرد، تا از طریق سیاستگذاری اثربخش در لوای اتخاذ و اجرای سازوکارهای مناسب زمینه مساعد برای به حداقل رساندن نقاط ضعف درونی و تهدیدات بیرونی و امکان بهره‌گیری از نقاط قوت و فرصت‌های درونی بیرونی استان فراهم گردد.

در این چارچوب، مبتنی بر ترکیب نقاط ضعف و تهدیدهای موجود، ۹ راهبرد برای مقابله با شرایط کنونی و گذار از این وضعیت تعیین شدند که مبتنی بر اولویت بندی انجام شده برای آنها، سه اولویت راهبردی دارای تقدم بیشتر بر بعد اقتصادی تأکید داشته اند. این راهبردها شامل (۱) ارتقا حمایت‌ها و تسهیلات مالی و اعتباری دولتی و خصوصی، (۲) ایجاد ثبات اقتصادی و کاهش نااطمینانی شرایط اقتصادی جامعه و ایجاد شرایط مساعد برای توسعه سرمایه‌گذاری در کلیه حلقه‌های زنجیره ارزش آفرینی کشاورزی و (۳) توسعه زیرساخت‌های ضروری برای بهبود فرایندهای پیش، حین و پس از تولید و همچنین زیرساخت‌های ارتقا بخش کیفیت زندگی و دسترسی مانند راه، حمل و نقل، انرژی، و فناوری اطلاعات و ارتباطات می باشند. بر این اساس اتخاذ سیاست هایی در چارچوب این راهبردها برای بهبود شرایط اقتصادی حاکم در کشور و استان بایستی در اولویت قرار گیرد تا مسیر تحقق هدف کشاورزی پاک تسهیل و تسریع گردد. در این راستا اتخاذ سیاست هایی چون "ارتقا تسهیلات و حمایت های مالی کارآفرینانه و توسعه سرمایه‌گذاری مخاطره پذیر در جهت توسعه پایدار کارآفرینی در بخش کشاورزی"، "اشتغال زایی و توسعه کسب و کارهای جدید پایدار در بخش کشاورزی"، "توسعه بازار و تجارت و ارتقا دسترسی به بازار نهاده‌ها، محصولات و خدمات کشاورزی پایدار"، "توسعه نظام مالیاتی کارآمد برای ارتقا سطح فعالیت های کارآفرینانه کشاورزی پایدار"، "ایجاد و توسعه زیر ساخت های فیزیکی بهبود بخش زنجیره ارزش در بخش کشاورزی" و "ارتقا تولید محصولات کشاورزی به طریق پایدار (محصولات سالم)" و انتخاب ساز و کارهای اثربخش در ارتباط با آنها پیشنهاد می شود. این نتایج با مطالعات (۲۰۱۱) Davari, (۲۰۰۷) Audretsch et al. (۲۰۱۲) UNCTAD, (۲۰۱۲) European Commission, Silajdzic et al. (۲۰۱۵) و (۲۰۱۷) Gast et al. تطابق دارد.

در پی این سه راهبرد، راهبردهایی با تمرکز بر ابعاد محیط زیستی و اجتماعی مورد تأکید قرار گرفتند. به طوری که در ابتدا راهبرد "مدیریت، حفاظت و احیای محیط زیست و منابع طبیعی" با تأکیدات محیط‌زیستی در اولویت قرار گرفت و پس از آن راهبردهای مربوط به توسعه نهادی، ارتقا دسترسی عادلانه، ارتقا امنیت و کاهش نااطمینانی و ریسک کار کشاورزی که تمرکز اصلی آنها بر بعد اجتماعی است از اولویت برخوردار شدند. سپس راهبرد حفاظت و احیای منابع طبیعی در بعد محیط زیستی و در نهایت ارتقا آموزش و فرهنگ با تمرکز اجتماعی در دو اولویت آخر واقع شدند. در این خصوص، اتخاذ سیاست هایی چون "توسعه قوانین و مقررات برای افزایش فعالیت های کارآفرینانه پایدار در بخش کشاورزی"، "توسعه و تقویت نظام تحقیق و توسعه کشاورزی پایدار"، "قانون‌زدایی در راستای کاهش بار اداری-اجرایی ورود و خروج کسب‌وکارهای پایدار در بخش کشاورزی"، "ارتقا امنیت و تأمین اجتماعی کارآفرینان پایدار کشاورزی"، "توسعه شبکه ها و گروه های کارآفرینی پایدار کشاورزی و ارتقا مشارکت ذی نفعان در حفاظت از منابع"، "ارتقا دسترسی گروه ها و مناطق خاص به منافع توسعه"، "ارتقا بهداشت و سلامت کار و تولید در بخش کشاورزی"، "ارتقا آموزش رسمی کارآفرینی پایدار کشاورزی در کلیه سطوح نظام آموزش و پرورش کشور"، و "توسعه و بهبود نظام ترویج کشاورزی در راستای ارتقا ترویج کارآفرینی پایدار کشاورزی" با تأکید بر بعد اجتماعی پیشنهاد می‌شود. این یافته ها با مطالعات (۲۰۰۳) World Bank, (۲۰۰۵) Shi & Gill و (۲۰۱۲) European Commission هم راستا است. با تمرکز بر بعد محیط زیستی "حفاظت و احیای منابع طبیعی و محیط زیست و مهار روند تخریب آنها در کشاورزی"، "توسعه به کارگیری رویه ها و فناوری‌های سبز در کسب و کارهای کشاورزی"، و "حداقل سازی ضایعات و پسماندها در بخش کشاورزی" پیشنهاد می شوند. مطالعات (۲۰۰۱) Hertin et al., (۲۰۰۳) World Bank, Silajdzic et al. (۲۰۱۵) و (۲۰۱۷) Gast et al. در تطابق با این یافته ها می‌باشند. اقدام موثر از طریق اتخاذ سازوکارهای اثربخش برای اجرایی نمودن سیاست های پیشنهادی در چارچوب راهبردهای شناخته شده، قادر خواهد بود در شرایط کنونی، کشاورزی استان را در مسیر پایداری با رویکردی کارآفرینانه رهنمون گردد و با توجه به رویکرد پویای مدل تحلیل راهبردی سوات، شرایط حرکت به سوی وضعیت بهینه برد-برد در استان برای اتخاذ راهبردهای تهاجمی و بهره‌گیری از نقاط قوت و فرصت‌های محیط داخلی و بیرونی استان، به عنوان راهبرد مطلوب در راستای هدف توسعه پایدار کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه را فراهم آورد. در این چارچوب در صورت رسیدن به شرایط حداکثر-حداکثر، سیاست‌گذاری در چارچوب راهبردهای تهاجمی شناخته شده که به طور کلی در بعد اقتصادی بر توسعه سرمایه‌گذاری و نهادهای مالی و اعتباری، بهبود نظام مالیاتی و بازار، در

بعد اجتماعی بر توانمندسازی نیروی انسانی کشاورزی و توسعه دانش، فناوری ها و نوآوری ها و تعیین نهادهای مالکیت و قانونی و در بعد محیط زیستی بر حفاظت و مدیریت منابع پایه تأکید دارد، می‌تواند پیش برنده کشاورزی پاک در کشور باشد.

References:

1. Audretsch, David B., Grilo, Isabel and Thurik, Roy. 2007. *Explaining Entrepreneurship and the role of policy: A Framework*. In Audretsch, David B., Grilo, Isabel and Thurik, Roy (Editor): *Handbook of Research on Entrepreneurship Policy*. Pp 1- 17. UK: Published by Edward Elgar in Association with the Max Planck Institute of Economics, EIM Business & Policy Research, pp 241.
2. Campbell, Tom and Barrett, Hilton. 2008. *Increasing Entrepreneurship in Agriculture in an Economically Depressed Region*. *Journal of extension*, Vol. 46, No. 5, October 2008, *Research in Brief*, 5RIB2.
3. Cohen, Boyd and Winn, Monika I. 2007. *Market imperfections, opportunity and Sustainable entrepreneurship*. *Journal of Business Venturing*, vol 22, (2007), pp 29–49.
4. Cohen, Boyd, Smith, Brock and Mitchell, Ron. 2008. *toward a Sustainable Conceptualization of Dependent Variables in Entrepreneurship Research*. *Business Strategy and the Environment*, vol 17, pp 107–119 (2008).
5. Darmadji. 2016. *Entrepreneurship as New Approach to Support National Agriculture Development Program to Go Self Sufficient Food*. *Agriculture and Agricultural Science Procedia* 9 (2016) 72 – 82.
6. Davari, Ali. 2011. *Appropriate Model for Entrepreneurship Development by Iran Government*, PhD. Dissertation in Management, Faculty of Management, Allameh Tabatabaai University, Tehran. (In Persian)
7. David, Fred R. 2008. *Strategic Management (3th Edition)*. Translated by Ali Parsaeian and Mohammad Arabi. Tehran: Office of Cultural Research. (In Persian)
8. Dean, T., McMullen, J., 2007. *Toward a theory of sustainable entrepreneurship: reducing environmental degradation through entrepreneurial action*. *Journal of Business Venturing* 22 (1), 50–76.
9. Deputy of Planning of Khuzestan Provincial Government. 2010. *Economic, Social and Cultural Report of Khuzestan Province in the 4th Development Plan (2005-2010)*. Available at: *Library of the Deputy of Planning of Khuzestan Provincial Government*. (In Persian)
10. European Commission. 2012. *The Common Agricultural Policy: A partnership between Europe and Farmers*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available at: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-overview/2012_en.pdf
11. European Commission (Agriculture and Rural Development). 2013. *The Common Agricultural Policy after 2013*. Available at: <http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/>
12. FAO. 1997. *Agriculture towards 2010*. Tehran: FAO Publications, the Office of Producing Extension Program and Technical Publishing, Ministry of jahade-Agriculture, the organization of Agricultural Research, Education and extension, Agricultural Development Deputy. (In Persian)
13. FAO. 2012. *Towards the Future We Want: End hunger and make the transition to sustainable agricultural and food systems*. Rome: FAO. Available at: <http://www.fao.org/docrep/015/an894e/an894e00.pdf>
14. Finland's EU Presidency. 2006. *The European Model of Agriculture: Challenges Ahead. A Background Paper for the Meeting of Ministers of Agriculture in Oulu 26.9.2006*. SN 3098/06.
15. Gast, Johanna, Gundolf, Katherine and Cesinger, Beate. 2017. *Doing business in a green way: A systematic review of the ecological sustainability entrepreneurship literature and future research*. *Journal of Cleaner Production* 147 (2017) 44-56.
16. Hall, Jeremy K., A. Daneke and Michael J. Lenox. 2010. *Sustainable development and entrepreneurship: Past contributions and future directions*. *Journal of Business Venturing* 25 (2010) 439–448

17. Hertin, Julia, Berkhout, Frans, Moll, Stephan and Schepelmann, Philipp. 2001. *Indicators for Monitoring Integration of Environment and Sustainable Development in Enterprise Policy*. SPRU - Science and Technology Policy Research, University of Sussex.
18. Hockert, kai and Wustenhagen, Rolf. 2010. *Greening Goliaths versus emerging Davids- Theorizing about the role of incumbents and new entrants in sustainable entrepreneurship*. *Journal of Business Venturing*, vol 25, (2010), pp 481-492.
19. *Jahad Agricultural Organization of Khuzestan*. 2004. *The Document of Long-term development of agricultural sector of Khuzestan province in the 4th development plan*. *Jahad Agricultural Organization of Khuzestan, Bureau of Planning and Management*, Oct. 2004. Available at: *The Library of Jahad Agricultural Organization of Khuzestan, Ahvaz, Iran*. (In Persian)
20. McElwee, Gerard. 2006. *The enterprising farmer: a review of entrepreneurship in agriculture*. *Royal Agricultural Society of England Journal*, 167, pp. 66-75.
21. *Ministry of Jahad Agriculture*. 2015. *Agricultural Statistics of Crops (First volume) (2012-2013)*. Tehran: *Ministry of Jahad Agriculture, Deputy of Planning and Economic, ICT Center*. (In Persian)
22. *Ministry of Jahad Agriculture*. 2015(2). *Agricultural Statistics of Crops (2014)*. Tehran: *Ministry of Jahad Agriculture, Deputy of Planning and Economic, ICT Center*. (In Persian)
23. Moteei Langroudi, Seyyed Hassan and Shamsai, Ibrahim. 2008. *Development and Sustainable Agriculture (from the perspective of rural economics)*. Tehran: *Tehran University Publication*. (In Persian)
24. Naderi Mahdeie, Karim. 2007. *Analysis of agricultural sector development policies in order to explanation the model of appropriate policies for sustainable agriculture development in Hamadan province*. Ph.D. dissertation in *Agricultural Development*, department of *Agricultural extension and Education*, Faculty of *Economics and Agricultural Development*, University of Tehran, Iran. (In Persian)
25. Norton, Roger D. 2004. *Agricultural Development Policy Concepts and Experiences*. England: *John Wiley and sons*. P 528.
26. OECD.2008.*The Importance of Entrepreneurship*. Available at: <http://www.oecd.org/dataoecd/53/24/41664503.pdf>
27. OECD (2011), *Entrepreneurship at a Glance 2011*, OECD Publishing.116 p. Available at: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264097711-en>
28. *Organization of Planning and Management of Khuzestan*. 2005. *The Document of Development of Khuzestan province*. Available at: *The Library of Jahad Agricultural Organization of Khuzestan, Ahvaz, Iran*. (In Persian)
29. Petrin, Tea and Gannon, Agnes. 1997. *Rural development through entrepreneurship*. REU TECHNICAL SERIES 41. Rome: FAO.
30. Pretty, Jules N. 1998. *Supportive policies and practice for scaling up sustainable agriculture*. In *Facilitating Sustainable Agriculture: Participatory Learning and Adaptive Management in times of Environmental Uncertainty*. Roling, Niels G. and M. A. E. Wagemakers (editors).UK: Cambridge university press. Pp 319.
31. Rezvani, Mohamad Reza and Najarzadeh, M. 2008. *Study and Analysis of the context of Villegers Entrepreneurship in Rural development Process, Case Study: South Baraan Rural District(Isfahan Province of Iran)*, *Entrepreneurship Development*,1th year, No. 2, Winter 2008, pp. 161-182. (In Persian)
32. Rogers, Peter p., Jalal, Kazi F. and Boyd, John A.2008. *An Introduction to Sustainable Development*. UK: Earthscan Publishing.
33. Rokneddin Eftekhari, Abdolreza and Sojasi Qeydari Hamdollah. 2010. *Rural Development with Emphasis on the Entrepreneurship (Definitions, Attitudes and Experiments)*, Samt Publication, Tehran. (In Persian)
34. Sakebi, Seyyed Ata-Allah .2007. *Strategies for Sustainable Development of Irrigation and Drainage Networks in Khuzestan by Implementation of Underground Drainage Projects*. *The second national conference on the construction of water installations and irrigation and*

- drainage networks. University of Tehran, Faculty of Water and Soil Engineering, Department of Irrigation and Water Engineering, November 1-3, 2007, pp. 207-220. (In Persian)
35. Schaltegger, Stefan and Wagner, Marcus. 2011. Sustainable Entrepreneurship and Sustainability Innovation: Categories and Interactions. *Business Strategy and the Environment*, 20, 222-237 (2011).
  36. Sharif Zadeh, Abolqasem, Arabium, Abolqasem, Yadollahi Farsi, Jahangir and Razavi, Seyyed Mostafa. 2009. *The Role of Entrepreneurship in Sustainable Agricultural Development*. Farsi et al. (Eds). *Entrepreneurship Encyclopedia (Volume II)*. Tehran: the foundation of Encyclopedia of Iran and the Institute for Labor and Social Security. Pages 1480-1488. (In Persian)
  37. Silajdzic, Irem, Midzic Kurtagic and Vucijak, Branco. 2015. Green entrepreneurship in transition economies: a case study of Bosnia and Herzegovina. *Journal of Cleaner Production* 88 (2015) 376-384.
  38. Statistical Center of Iran, Population, Labor and Census Bureau. 2014. *The Abstract of the Results of the Labor Force Cenesus, Winter 2014*. Available at: http://www.amar.org.ir/Portals/0/Files/abstract/1393/ch_ntank_93-4.pdf (In Persian)
  39. Statistical Center of Iran. 2013. *Employee by gender, major groups of activities and level of education (Khuzestan)*. (In Persian)
  40. Rezaei-Moghaddam K., Karami, E. and Gibson, J. (2005): Conceptualizing Sustainable Agriculture: Iran as an Illustrative Case, *Journal of Sustainable Agriculture*, 27:3,25-56.
  41. Shi, Tian and Roderic Gill. 2005. Developing effective policies for the sustainable development of ecological agriculture in China: the case study of Jinshan County with a systems dynamics model. *Ecological Economics*, 53 (2005) 223- 246.
  42. Stevenson, Lois and lundstrum, Andres. 2007. Dressing the Emperor: the fabric of entrepreneurship policy. In Audretsch, David B., Grilo, Isabel and Thurik, Roy (Eds): *Handbook of Research on Entrepreneurship Policy*. Pp 94-129. UK: Published by Edward Elgar in Association with the Max Planck Institute of Economics, EIM Business & Policy Research, pp 241.
  43. UNCTAD. 2012. *Entrepreneurship Policy Framework and Implementation Guidance*. United Nation: New York and Geneva, 2012. Available at: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaeed2012d1_en.pdf
  44. Vereijken, P. H. and Hermans, C. M. L. 2010. A quick scan tool to assess the relative prospects of European Regions for sustainable agriculture in a liberal market. *Land Use Policy*, Volume 27, Issue 2, April 2010, Pages 440-448.
  45. Weihrich, H. (1982). "The TOWS matrix—A tool for situational analysis." *Long Range Planning* 15(2): 54-66.
  46. World Bank. 2003. *Rural Poverty Alleviation in Brazil: toward an Integrated Strategy*. World Bank: Washington DC.
  47. York, Jeffrey G. and Venkataraman, S. 2010. The entrepreneur–environment nexus: Uncertainty, innovation, and allocation. *Journal of Business Venturing* 25 (2010) 449-463.

